

RUS KAYNAKLARINA GÖRE XIX. YÜZYILDA BUHARA KERVANSARAYLARI

Doç. Dr. Dinçer KOÇ*

Öz

X. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar Türk dünyasının birçok yerinde ticari hayatın ve güvenli seyahatin en temel unsurlarından olan kervansaraylar Türk-İslam mimarisinin önemli yapı taşlarından biriydi. XVIII. yüzyıldan itibaren Buhara şehrinin silüetinde cami, medrese, bedesten gibi yapılarla birlikte oldukça göze çarpmaya başladığı anlaşılan kervansarayların en yaygın olduğu dönem, Rus kaynaklarının verdiği bilgiler ışığında, XIX. yüzyıl olduğu ortaya çıkmaktadır. Belirli kurallar çerçevesinde işletildikleri anlaşılan kervansarayların sayısının sürekli artış göstererek XIX. yüzyılda 50'nin üstüne ulaştığı anlaşılmaktadır. Rus kaynakları sayesinde Buhara kervansaraylarının mimari durumunu ortaya çıkarmakla birlikte yaygın olan ticari ürünleri tespit etmekte mümkün olmaktadır. Aynı zamanda Buhara'da faaliyet gösteren yabancı tüccarları ve onların başlıca ticari faaliyet alanlarını da Rus kaynakları aracılığıyla öğrenmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Buhara Emirliği, Kervansaraylar, XIX. Yüzyıl, Rus Kaynakları, Ticaret.

Bukharan Caravansaries In The 19th Century According To The Russian Sources

Abstract

By starting 10th century and until 20th century in many cities of Turkic world caravansaries were one of the key elements of commercial life and safe voyages; and one of the building block of Turkish-Islamic architecture. The period that caravansaries were prevalent and started to remark the Bukhara's city shade supposedly by starting from 18th century along with buildings such as mosque, madrasa and bazaar is revisited as 19th century in the light of the information given by Russian sources. It is understood that caravansaries were run under certain rules and their numbers had reached over 50 as ever-growing in the 19th century. Thanks to the Russian sources while they reveal the architectural situation of Bukhara's caravansaries, it is also possible to

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

confirm common commercial items. Additionally, we learn that active foreign traders in Bukhara and their main commercial activity areas based on the Russian sources.

Keywords: *Emirate of Bukhara, Caravansaries, 19th Century, Russian Sources, Commerce.*

Giriş

Türk-İslam mimarisinin en önemli yapı taşlarından biri olarak kervansaraylar X. yüzyıldan XX. yüzyılın başlarına kadar Anadolu'dan Kafkasya, Horasan ve kadim Türkistan'a uzanan geniş bir coğrafyada ticari hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak varlığını ve önemini korudu. Han veya ribât adıyla da anılan kervansaraylar ticari yolların güzergâhları üzerinde ve şehir merkezlerinde kervanların konaklaması ve ticaret yapması amacıyla inşa edilen yapılarıdır. Aynı zamanda mal yapımı ve satımı işlerinin birlikte yürütüldüğü yerler olarak çoğunlukla isimlerini de ticareti yapılan mallardan alıyorlardı.¹ Ortaçağ'da kervanlarla yürütülen ticari hayatın sürdürülebilmesi için fevkalade önem arz eden kervansarayların birçoğu farklı coğrafyada da olsa hemen hemen aynı usule göre inşa edilmişlerdi: ortada, etrafı duvarlarla çevrili, dört köşe bir avlu bulunurdu. Avluda kervansaraya gelen misafirlerin yük hayvanları bağlı bir şekilde kalırdı. Bu duvarların üstüne, tüccarların barınması ve malların muhafaza edilmesi için her birinin ayrı kapısı ve penceresi olan çok sayıda oda, bazen de tavanlı küçük bölmeler oturtulmuştu.²

Kervansarayların X. yüzyıldan itibaren Türkistan mimarisinde yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Bugünkü Güney Kırgızistan'da kalıntıları bulunan Taş-Rabât buna güzel bir örnek teşkil etmektedir.³ Ayrıca X. yüzyılın tarih kaynaklarında da kervansaraylar zikredilmektedir. Muhammed Narşahi defalarca şehirlerde seyyahların kalabileceği otel evlerinin (ribât) varlığından bahsetmektedir. M. Narşahi kendi döneminde İskickat ve Buhara şehrinde böylesi yapılardan bahsetmektedir. Mesela İsmail Samani tarafından Buhara'da Semerkant Kapısı'nın yanında şehrin iç kısmında inşa edilen ribât hakkında bilgi mevcuttur.⁴

Kervansaraylar Çağatay Hanlığı, Timurlular, Şeybaniler ve Astarhan hanedanları devirlerinde de ticari hayatın ihtiyacını karşılayan yapılar olarak başta Buhara olmak üzere Maverünnehir'in kadim şehirlerinde ve ticari yol güzergâhlarında önemini korudu. Ancak kervansaraylar Buhara'da esasen Mangit hanedanının iktidarıyla birlikte şehir mimarisinin ana unsurlarından biri haline dönüştü. Bilhassa Şah Murad'ın iktidarından itibaren Buhara Emirliği'nin bölgesel ve uluslararası ticarete ağırlığı arttı. Siyasi istikrarın

¹ Şebnem Akalın, "Kervansaray", *DİA*, Cilt: 25, s. 299.

² C.L. Huart, "Kervan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977, s. 597.

³ Muzafer Ürekli - Fatma Ürekli, "İpek Yolu'nda Taş-Rabât Kervansarayı", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarhoğlu'na Armağan*, 2. Baskı, TDAV Yay., İstanbul 2015, s. 167-174.

⁴ Abu Bakr Muhammad İbn Dja'far an-Narşahi, *İstoriya Buharı, Ta'rîh-i Buhârâ. İstoriya Buhârı*, Per. Ş.S. Kamoliddin, SMIA-SIA, Taşkent 2011, s. 28-29.

sağlanmasıyla birlikte transit ticaret merkezi olarak Buhara ve Maverāünnehir'in diğer bölgelerinin tarım ve zanaat üretimi de arttı. Bu durum Buhara Emirliği'nin ticari ilişkilerinin gelişmesinde etkili oldu. Böylece XIX. yüzyıla gelindiğinde yerel bölgelerin üretim mallarının toplandığı Buhara Emirliği'nin kadim başkenti Buhara, kervansarayları, çarşı ve pazarlarıyla Rusya, Hindistan, Afganistan, İran ve Çin gibi yabancı ülkelerden ve Hive, Hokand gibi komşu bölgelerden gelen çok sayıda tüccarın ve ticari kervanın taleplerini karşıladı.

XIX. Yüzyılda Buhara Kervansaraylarının Sayısı

Buhara'da ticaretin gelişmesinde kervansaraylar önemli bir rol oynadı. Bununla birlikte bahsi geçen dönemde ticari hayatın vazgeçilmez unsurlarından biri olarak kervansarayların sayısı ve böylece şehrin mimarisindeki ağırlığı da devamlı arttı. Buhara'daki kervansarayların birçoğu XVIII. - XIX. yüzyıllarda inşa edildi. Ne var ki, kervansarayların sayısı ile alakalı kaynakların verdikleri rakamlar çelişkilidir. 1774-1782 yıllarında Buhara'da kalan Rus askeri görevlisi F. Efremov şehrin merkezindeki pazarda taş yapılı dört kervansaray bulunduğunu belirtmektedir.⁵ 1796'da Buhara'yı ziyaret eden Rus Maden Mühendisi T.S. Burnaşev, Buhara'da dokuz kervansaray olduğunu bildirmektedir.⁶ Orenburg sınır gümrüğünün verilerine göre XIX. yüzyılın hemen başında Buhara'da yabancı tüccarlar için 10 tane kervansaray bulunmaktaydı.⁷ 1820 yılında Buhara'ya gelen A.F. Negri'nin başkanlığındaki Rus elçilik heyetinde bulunanlardan biri o dönemde Buhara'da 13 taş kervansaray bulunduğunu ifade etmektedir.⁸ Aynı elçilik heyetiyle 1820'de Buhara'da bulunan E.K. Meyendorf'un ifade ettiğine göre başkentte 14 kervansaray faaliyet gösteriyordu ve adları şöyleydi: Abdullacan, Kuşbegi, Hint, Nogay, Hoca Cuybar, Taşkent, Karşi, Miragul, Emir, Kul-Ata, Fişan, Cankulşir ve iki küçük Ürgenç...⁹ 1832 yılında Buhara'yı ziyaret eden İngiliz seyyahı A. Borns'a göre o sırada Buhara'da 20 kervansaray vardı.¹⁰ 1834-1835 yıllarında Buhara'da bulunan Rus subayı P.İ. Demezov'a göre Buhara'daki kervansarayların sayısı 25'e ulaşmıştı.¹¹ Aynı rakamı P.İ. Demezov'dan yaklaşık 1,5 yıl sonra Buhara'ya gelen baş-

⁵ F.S. Efremov, *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiyu*, 3-e Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondreva, Kazan 1811, s. 97; Dinçer Koç, "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 234, İstanbul 2018, s. 183.

⁶ Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 237, İstanbul 2018, s. 159.

⁷ G.A. Mihaleva, *Uzbekistan v XVIII. Pervoy Polovine XIX Veka Remeslo, Torgovlya i Poşlini*, İzdatelstvo "FAN" Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1991, s. 37.

⁸ "Russkie v Buhare v 1820 g. (zapiski oçevidtsa)", *Orenburgskie Vedomosti*, 1870, s. 25-26.

⁹ E.K. Meyendorf, *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, Predisl. N.A. Halfina, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva "Nauka", Moskva 1975, s. 100.

¹⁰ Kürşad Köse, *İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017, s. 37.

¹¹ *Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P.İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça)*, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva "Nauka", 1983, s. 58.

ka bir Rus askeri İ.V. Vitkeviç'te teyit ediyordu.¹² Buhara Emirliği ile ilgili ilk ilmi çalışmalardan biri olarak kabul edilen eserini 1843 yılında yayınlayan N. Hanikov'a göre Buhara'da 24 taş yapılı, 14 tane de ahşap veya karkas yapılı kervansaray bulunuyordu.¹³ 1863'te Buhara'da bulunan A. Vambery'nin belirttiğine göre Buhara'daki kervansarayların sayısı 30'du.¹⁴ 1870 yılında Buhara'yı ziyaret eden L.F. Kostenko'nun tespit ettiğine göre o sırada şehirde 50 kadar kervansaray vardı.¹⁵ Öyle ki, bu dönemde Buhara, caddeler boyunca dükkânlar ve malların saklanması için yapılan kervansaraylarla doluydu.¹⁶ Nihayet XX. yüzyılın başında artık Buhara'daki kervansarayların sayısı 60'ı aşmıştı.¹⁷

Sonuç olarak XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar geçen sürede kervansarayların sayısının yıldan yıla artış gösterdiğini ortaya koyan bu verilere dayanarak, Buhara'nın bahsi geçen dönemde uluslararası ticaret merkezi olarak önemli bir gelişme kat ettiğini ifade etmek mümkündür. Buna muvazi olarak kervansarayların sayısı da her geçen yıl artmıştı.

Buhara Kervansaraylarının Mimari Yapısı

Buhara'da kervansarayların fiziki durumuyla alakalı T.S. Burnaşev şöyle diyordu: "*Kervansaray binaları iki katlı olarak inşa edilmiştir; onlardan alt kat ta mallar istifleniyor, ücret alınması malların kalış süresine göre tespit ediliyor, üst kat ise yaşamak içindir.*"¹⁸

Buhara kervansaraylarının mimarisiyle ilgili olarak en erken ve ilgi çekici kayıtlardan biri de E.K. Meyendorf'a aittir:

"Onların hepsi tek ve aynı plana göre inşa edilmişlerdir ve onların yapıları bir avlunun etrafını çevreleyen kare şeklindedir. Her taraftan odalar

¹² *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 100.

¹³ N. Hanikov, *Opisanie Buharskogo Hanstva*, Sankt-Peterburg 1843, s. 88-89.

¹⁴ Arminiy Vamberi, *Puteşestvie po Sredney Azii*, İzdatelstvo Vostoçnaya Literatura, Moskova 2003, s. 167.

¹⁵ L.F. Kostenko, *Puteşestvie v Buharu Pusskoy Missii v 1870 Godu s Marşrutom ot Taşkenta do Buhari*, S. Peterburg 1871, s. 86.

¹⁶ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, Çev. Firdevs Çetin - Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007, s. 429.

¹⁷ 1) Saray-i Cennet-Mekânı, 2) Saray-i Domolla Şer, 3) Saray-i Hakim-oyim, 4) Saray-i Hoca Kelan, 5) Saray-i Padişahi veya Saray-i Kuşbegi, 6) Saray-i Şonataroşi, 7) Saray-i Mirzagül, 8) Saray-i Karşi, 9) Saray-i Sanduk, 10) Saray-i Matiti-tillo, 11) Saray-i Bedreddin, 12) Saray-i Çiti Çatti, 13) Saray-i Gulomcon, 14) Saray-i Lâtta, 15) Saray-i Seyfeddin, 16) Saray-i Barrikuhna, 17) Saray-i Raşid, 18) Saray-i Curabek, 19) Hucayi Hurd, 20) Saray-i Hindi, 21) Saray-i Berri hau, 22) Saray-i Kuşbegi, 23) Saray-i Sindil, 24) Saray-i Nogay, 25) Saray-i Kervanbaşı, 26) Saray-i Kapkoz (daha önce - Saray-i Hindi), 27) Saray-i Abdullahcan, 30) Saray-i Avezbadal, 34) Saray-i Çinni, 36) Saray-i Uluğbeg, 37) Saray-i Ahmadi Kalla, 38) Saray-i Ayaz, 39) Saray-i Fethullacan, 40) Saray-i Badalbek, 41) Saray-i Puşaymon, 42) Saray-i Şakar, 43) Saray-i Kazikelan veya Saray-i Çay, 44) Saray-i Molla Oston, 45) Saray-i Sındil, 46) Saray-i Ürgenci, 47) Saray-i Zahidcan, 48) Saray-i Suhta veya Uşturhane, 49) Saray-i Recebbek, 50) Saray-i Buzgunc, 51) Saray-i Poy-ostona, 52) Saray-i Meşi, 53) Saray-i Kafşu Mahsi, 54) Saray-i Kafşi Kuhna, 55) Saray-i Pusti Çubin, 56) Saray-i Hurcin, 57) Saray-i Abreşum, 58) Saray-i Tamoku, 59) Saray-i Kalın, 60) Saray-i Kuluta, 61) Saray-i Pust, 62) Saray-i Sangin. O.A. Suhareva, *Buhara XIX-Naçalo XX v. (Pozdnefeodalnyy Gorod i Ego Naselenie)*, İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1966, s. 54-56.

¹⁸ Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", s. 159.

*ve dükkânlar bulunur, onların üzerinde genellikle bir kat daha yükselir. Bir odanın aylık ücreti aşağı yukarı 16 rubledir. Küçük ölçülerine rağmen aynı zamanda hem konut hem de ambar olarak iş görürler.*¹⁹

Kervansaray binalarının mimarisi hakkında P.İ. Demezov'un tespiti ise şöyledir:

*"Buhara'nın kalabalık kervansarayları aynı planda inşa ediliyor. Şehirdeki neredeyse tüm iki katlı ve kare biçimli binaların dışı duvarlar ile çevrilidir. Camları da yoktur. İlk katta dar ancak derinliği olan alanda kiler bulunur. Kapısı avluya çıkar. İkinci katta yeni gelen tüccarlar, zanaatkârlar, Hintliler, Buharalılar veya Tatarlar yaşar. Kilere, aynı ikinci katta bulunan odalardaki gibi kapıdan ya da kapının üzerindeki küçük pencerelerden ışık girer."*²⁰

Buhara kervansaraylarının birçoğu pişirilmiş tuğladan inşa edilmişti ve yukarda verilen Rus kaynaklarının kayıtlarından da anlaşılacağı üzere genellikle iki katlıydı. Onlar, bazen malların istiflenmesi için hizmet gören hangarlar ve kilerlerle, çok veya az geniş bir avluyla çevrelemişlerdi. Binek ve yük hayvanları için avlunun bir kısmı, bazen de ayrı bir avlu tasarlanmıştı. Kervansarayların binaları, genellikle medrese hücrelerini anımsatan ve onlar gibi hücre adı verilen ayrı küçük odalardan meydana geliyordu. Bu hususta N. Hanikov şöyle yazıyordu: *"Kervansarayların mimarisi medreselere benziyordu. Tek fark medreselerde eğitim için kullanılan alt kattaki salonun yerinde depo ve mal satılması için dükkânlar yapılmıştır."*²¹ Hücreler kervansaray sakinlerinin konutu olarak hizmet veriyorlardı. Kervansarayların genellikle gelen tüccarların kaldığı ve mallarını yığıldığı yerler olarak tarif edilmesi bu karışık ve kendine özgü yapıların tüm fonksiyonlarını anlamak için yetersiz kalmaktadır. Kervansaraylardaki hücreler geçici barınak arayan ziyaretçilerle ve sürekli Buhara'da yaşayan şahsiyetlerle doluydu. Buhara kervansaraylarının büyük bir kısmını yerli tüccarlar tutuyorlardı. Onlar bu hücreleri kendi büroları veya mallarının depoları, sıklıkla da aile ortamından uzak bir şekilde dinlenmek, arkadaşlarla buluşmak ve hoş zaman geçirmek için boş daire olarak kullanıyorlardı. Hücrelerin bir kısmını da usta zanaatkârlar dolduruyordu.²²

Buhara Kervansaraylarının Mülkiyeti ve İşletilmesi Sistemi

Buhara kervansarayları hazinenin, hanlar, emirler gibi yüksek hâkimiyet sahiplerinin ve kuşbegi, divanbegi, reis gibi yüksek bürokratlar ile zengin din adamları, tüccarlar ve başka varlıklı şahısların mülkiyetinde bulunuyorlardı. İ.V. Vitkeviç'in verdiği malumatlara göre XIX. yüzyılın 30'lu yıllarında iki Buhara kervansarayı Emir'e, bir tanesi Kuşbegi'ne, bir tanesi Recep Divanbegi'ne ve diğer bir tanesi de Afgan tüccarı Bedreddin'e aitti.²³ Bir kısım kervan-

¹⁹ E.K. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 100.

²⁰ *Zapiski o Buharskom Hanstve*, s. 58.

²¹ N. Hanikov, *a.g.e.*, s. 88.

²² O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 56; G.A. Mihaleva, *a.g.e.*, s. 38.

²³ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 58-60.

saraylar ise özellikle medreselere gelir sağlaması için belli vakıfların mülkiyetine verilmişti.²⁴ Örneğin N. Hanıkov'un ifade ettiğine göre Nogay Sarayı'nın kiracısı onun için Kukaltaş Medresesi'nin yararına 240 tilla ödüyordu.²⁵

Kervansaraylar sahiplerine önemli miktarda gelir sağlıyorlardı. Hücrelerin, hangarların kullanılması veya yük hayvanlarının avluda kalması karşılığında kervansarayanın sahibi belirli bir ücret alıyordu. Hücreler az veya uzun süreliğine, çoğunlukla da seneliğine kiralanıyordu. Ücret hücrenin kalitesine göre aylık olarak hesaplanıyor ve 5-10 tenge arasında değişiyordu. Mülkiyeti vakıf veya hazineye ait olan kervansaraylar kural olarak *icaredar* denilen zengin bir işletmeciye kiralanıyordu. İşletmeci de hücreleri ve ticari alanları başkalarına kiraya veriyordu.²⁶

Kervansarayların sahipleri veya *Sarayban* denilen kiracıları gelenleri karşılıyorlar, onlara yaşam alanları tahsis ediyorlar ve malları mahzenlere (taghane veya barhane) yerleştiriyorlardı. Deve, at ve eşek gibi hayvanları mallar yüklendikten sonra derhal Semerkant kapısının dışında onlar için özel saray bulunan yere çekiyorlardı. Karanlığın bastırmasıyla sarayın kapılarını kilitliyorlardı. Anahtarlar Sarayban'ın yanında muhafaza ediliyordu. Akşam ziyaretçilerini sadece Sarayban'ın rızasıyla ufak mafsallı kapıdan içeri sokuyorlardı. Kervansaray işletmecisi malların muhafazası için ücret almıyordu. Ancak tüccarın orada yaptığı alışverişten belli olmayan bir yüzdeyi hediye olarak alıyordu. Bu miktar her halükarda büyük bir orana tekabül etmiyordu. Üstelik *Saraybani* denilen bu hediye ücretini sarayda muhafaza edilen malları kim almışsa o ödüyordu. Böylece her kervansaray sahibi büyük ticari muamelelerin kendi yerinde yapılmasına büyük ilgi duyuyordu. Bu amaçla özel simsarlar tutuyorlardı. *Dellal* denilen bu simsarlar olmaksızın hiçbir büyük alışveriş gerçekleşmiyordu.²⁷ Kervansaraylarda kalanlar belirli imtiyazlardan da faydalanıyorlardı, yani oyun oynamak, eğlenmek, sigara içmek gibi sıradan bir Buharalının sert bir şekilde cezalandırılacağı şeyleri yapmakta serbest oluyorlardı.²⁸

Toptan ticaretin odak noktası kervansaraylardı. İthal malları yeniden satış için kervansaraylarda istifleniyordu. Kervansaraylarda çeşitli firmaların mümessillikleri ve büroları bulunuyordu. Kervansaraylar sık sık hekimler (tabipler), dövizciler (sarraflar) ve tefeciler için onlara gelenlere odalarıyla hizmet ediyorlardı. Bütün iyi kerpiç kervansaraylar şehrin merkezinde pazarlar boyunca dağılıyorlardı. Ne var ki ekonomik hayatta örneğin pamuk ticaretinde Semerkant Kapısı yakınındaki Saray-ı Pahta gibi göze hoş gelmeyen ahşap

²⁴ E.K. Meyendorf, *a.g.e.*, s. 100.

²⁵ N. Hanıkov, *a.g.e.*, s. 88.

²⁶ O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 61. N. Hanıkov bazı kervansaraylar için kiracıların ödedikleri ücretler hakkında bilgi vermektedir. Onun tespitlerine göre kiracıları her sene Hazreti Emir Sarayı için 280 tilla, 36 odası bulunan Ayaz Sarayı için 200 tilla, Sarayı Hoca Cuybar veya Abdulla Kati Hoca Saraylarından ilki için 260, diğeri için 230 tilla, Nogay Sarayı için 240 tilla, Recebbek Divanbegi Sarayı için 150 tilla, Emiri Seyid Sarayı için 100 tilla, Barra Sarayı için 200 tilla ve İsmail Hoca Sarayı için de 160 tilla kira ödüyorlardı, *a.g.e.*, s. 88-89.

²⁷ L.İ. Rempel, *Dalekoe-Stranitsı Jizni, Bıta, Stroitel'nogo Dela, Remesla i İskusstva Staroy Buhari-i Blizkoe*, İzd. Literaturi i İskusstva İmeni Gafura Gulama, Taşkent 1981, s. 54-55.

²⁸ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 60.

yapılı kervansaraylar bazen ehemmiyet arz edebiliyordu. Saraya sokulan malları develerle veya kağnılarla getiriyorlardı.²⁹

Buhara Emirliği'nde gümrük vergisi yoktu. Bunun yerine zekât adıyla Müslüman tüccarlardan 1/40 veya 2,5%, gayrimüslim tüccarlarından da 1/20 veya 5% oranında ticaret vergisi alınıyordu.³⁰ Bu vergi genellikle kervansaraylarda tahsil ediliyordu. Her kervansarayda getirilen malların muayenesini yapmakla görevlendirilmiş memurlar bulunuyordu. Malların muayene işlemi genellikle üç gün sürüyordu. Bu zaman zarfında kimseyi kervansaraydan dışarı çıkarmıyorlardı. Gelen kervanla herhangi bir münasebeti bulunmayan tanınmış tüccarlardan birinin ve bir simsarın huzurunda malların değeri tespit ediliyordu. Gümrük işleri *Kuşbegi*'nin idaresi altında bulunuyordu.³¹

Kervansarayların gündelik rutinleri için meşhur Buhara kervansaraylarından Saray-ı Barra (Barra-kelan) örnek gösterilebilir. Emir'in şahsi mülkiyeti olan bu kervansaray, şehre getirilen bütün astragan postlarının tekeli elinde bulunduruyordu. Onlarca dellalın (simsar) katılımıyla Saray-ı Barra-kelan'da muazzam mal muamelesi yapılıyordu. Astragan postunun hünerli tasnifçileri (şarafdesteci), paketçileri (barband) ve on kadar işçi (yetim) burada çalışıyordu. Aynı bir hücrede getirilen mallardan vergi (zekât) alan alt kuşbegi (zekâtçı) duruyordu. Onun kaleminde açık arttırma veya mezat yapan görevli (cerçi) ve simsarlardan elde ettikleri gelirin bir kısmını vergi (eminane) olarak Emir'in yararına alan *eminaneci* de bulunuyordu.³²

Kervansaraylar yabancı tüccarların yaşadığı yerlerdi. Mesela Buhara'da XIX. yüzyılın ilk yarısında Hindi, Bedreddin, Kuşbegi, Mirzaçul, Hoca Cuybar gibi kervansaraylarda yaklaşık 300 Hindu yaşıyordu.³³ Onların ticari faaliyetleri öyle artmıştı ki, 1870'li yıllarda Buhara'da altı büyük kervansaray tamamen Hint malları için ayrılmıştı.³⁴

XIX. Yüzyılda Meşhur Buhara Kervansarayları

Tarih kaynaklarında XIX. yüzyılda Buhara kervansaraylarıyla ilgili en geniş bilgileri P.İ. Demezov ve İ.V. Vitkeviç'in seyahat notları vermektedir. Onların Buhara kervansaraylarıyla ilgili verdikleri bilgiler ve tasnifleri şöyledir:

Mirzaçul Sarayı: Afganlar, Hintliler ve Merv'den gelen tüccarlar burada kalıyorlardı.³⁵ Mirzaçul Sarayı henüz 1830'lu yıllarda fiziki bakımdan eski ve kötü bir durumdaydı.³⁶

²⁹ L.İ. Rempel, *a.g.e.*, s. 56.

³⁰ G.A. Mihaleva, *Torgovie Posolskie Svyazi Rossii so Sredneaziatskimi Hanstvami çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX v.)*, İzdatelstvo "Fan" Uzbekskey SSR, Taşkent 1982, s. 36; P.P. İvanov, *Oçerki Po İstorii Sredney Azii (XVI - Serecina XIX v.)*, İzd. Vostočnoy Literaturı, Moskva 1958, s. 188.

³¹ G.A. Mihaleva, *Uzbekistan v XVIII. Pervoy Polovine XIX Veka Remeslo, Torgovlya i Poşlini*, s. 38.

³² L.İ. Rempel, *a.g.e.*, s. 55. Toptan ticaretin yapıldığı kervansaraylarda Müslüman tüccarlardan 2,5%, Rus tüccarlardan da 5% oranında zekât adıyla ticaret vergisi alınıyordu. L.F. Kostenko, *a.g.e.*, s. 87.

³³ Kürşad Köse, *a.g.t.*, s. 28.

³⁴ Eugene Schuyler, *a.g.e.*, s. 431.

³⁵ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 58.

³⁶ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 101.

Karşi Sarayı: Genellikle Karşi'den gelen tütün tüccarlarının kaldığı bu sarayda Buhara Emirliği'ndeki en kaliteli tütünleri bulmak mümkündür. Bunun dışında daha düşük kalitedeki Myankal tütünü de burada satılıyordu. Sarayın misafirleri arasında Hintliler de vardı.³⁷ İ.V. Vitkeviç'in Saray-ı Karşi hakkında verdiği bilgiler şöyledir:

*"... (burada) Karşi tütünü satılıyor. Orada Hindistanlılar ve koyun derisinden gocuk üreten Buharalılar kalıyor. Bu gocuklar hiçbir zaman tedarik olarak hazır bulunmuyor, genellikle kışın bastırmasıyla hazır oluyorlar; soğuğun devam etmesiyle halk toplanıyor ve insanlar tüm gün kürk palto için bekliyorlar..."*³⁸

Yeni Barra Sarayı: P.İ. Demezov'un belirttiğine göre Taşkent'ten, Ho-kand'tan ve Kaşgar'dan gelen tüm ürünleri burada bulmak mümkündür.

Bedreddin Sarayı: Burada Kabil'den, Peşaver'den ve Keşmir'den getirilen mallar bulunmaktaydı.³⁹ V.İ. Vitkeviç'in notlarında şöyle yazmaktadır:

*"Bedreddin'in Sarayı'nın sahibi zengin Afgan tüccarının Buhara'da karısı ve eşi var, her sene Kabil'den geliyor ve Buhara'da ilk sermayedardır. O her sene 100 kadar en iyi atları ve çok miktarda Rus malını Kabil'e gönderiyor. Saray yeni, iyi ve büyüktür. Orada büyük çoğunlukla Afganlar kalıyorlar."*⁴⁰

İki Emir Sarayı veya Han Sarayı: P.İ. Demezov'un belirttiğine göre bu saraylardan yeni olanında sadece Astragan derisi bulmak mümkündür. Buharalılarının kaldığı eski Emir Sarayı'nda ise sadece pamuk ticareti yapılıyordu.⁴¹

Tarihçi O.A. Suhareva'nın tespitine göre ise XX. yüzyılın başında Buhara'da Saray-i Han adını taşıyan üç küçük kervansaray bulunuyordu. Onlardan birinin 16, ikincisinin 5 ve üçüncüsünde 6 hücresi vardı. Bu kervansarayların üst katlarında Afgan ve Fars tüccarları kalıyorlardı. Bazı hücrelerde evi olmayan Buharalı kimsesiz hamallar kalıyordu. Alt katlardaki hücreler tarakçılar tarafından işgal edilmişti. Onlar burada rezerv mallarını tutuyorlar ve kötü hava şartlarında çalışıyorlardı.⁴²

Pay-Astana Sarayı: Burada köle tacirleri kalıyorlardı.⁴³ V.İ. Vitkeviç'in bu kervansarayda yapılan köle ticaretiyle ilgili verdiği bilgiler ilgi çekicidir:

"Pay-Astana Sarayı'nda Kunduzlular esir köle satıyorlar. Bu köleler Hazar, Keefe, Çatrar, Bedeşan, bazen de Rus, Herat ve Fars ülkesinden oluyor. Şimdiki Kunduz hükümdarı Emir Muhammed Murad Bek çevresindeki halklara akınlar yapıyor, esirler alıyor ve tüccarlar onları Buhara'da satıyorlar. Onlar için 20-50 tilla veya Buhara altın parası ödüyorlar, iyi bir

³⁷ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 58-59.

³⁸ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

³⁹ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁴⁰ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁴¹ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁴² O.A. Suhareva, a.g.e., s. 58.

⁴³ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

kız için 70 tilla, işe yarar çocuklar için 40 tillaya kadar veriyorlar. Uşaklar genellikle 30 tilladan pahalı değildir.⁴⁴

Nogay Sarayı: Rus malları ile dolu olan bu kervansarayın üst katında Tatarlar, işçiler ve satıcılar kalıyordu.⁴⁵ İ.V. Vitkeviç'in Nogay Sarayı'yla ilgili tespitleri ise şöyledir:

“çok köhne ve kötüdür, orada zar zor yaşamak mümkündür. Orada istisnasız 1000 kişi kadar olan sırf (kaçak) Tatarlar yaşıyorlar, 6-8 kişi bir kulübede kalıyorlar ve günün büyük bir kısmını açık havada çizme yapımı işiyle geçiriyorlar. Rusya'dan gelen Tatarlar da burada mola veriyorlar. Böylesi gelen hemşerilerden biri için odasını temizliyor, ona hizmet ediyor ve bunun için ufak tefek şeyler alıyor.”⁴⁶

Hoca Cuybar Sarayı: Burada Hintliler meskündü.

Hint Sarayı: Burada da yine Hintliler kalıyorlardı.

Kuşbegi Sarayı: P.İ. Demezov'un bu kervansaray hakkında verdiği malumatlar şöyledir:

“Buraya Hintli ve Fars tüccarları yerleşmiştir. Buhara'da çok az Fars tüccarının olduğunu söylemek gerekiyor. Zira buraya geliş yolları tehlikelerle doludur: Yolda Türkmenlere yakalanma ve Hive'de satılma riski bulunmaktadır. Buharalılar ile ticaret yapan Farslar Buhara'da kendi vekillerine sahip olmayı tercih ediyorlar. Göçmenlerin büyük bir kısmı Andhoy'dan ve Merv'den. 5-6 zengin Fars tüccar Buhara'ya yerleşmiş ve Kuşbegi'nin kervansarayında yaşıyorlar. Kuşbegi'ne sık sık pahalı hediyeler vererek onun himayesi altında yaşıyorlar.”⁴⁷

İ.V. Vitkeviç'e göre ise en çok Farsların kaldığı bu kervansaray küçük, fakat iyi vaziyetteydi. Kuşbegi'nin kendisi vaktinin çoğunu orada, hususi bir odada geçiriyordu.⁴⁸

Abdullacan Sarayı: E.K. Meyendorf'un belirttiğine göre 1819 yılında inşa edilen Abdullacan Sarayı o dönemde Buhara'daki en büyük kervansaray idi.⁴⁹ P.İ. Demezov'a göre Logan Aşireti'nden olan Afgan tüccarlar burada yerleşmişlerdi.⁵⁰ İ.V. Vitkeviç bu kervansarayda kalanlarla alakalı daha detaylı bilgi vermektedir: *“Abdullacan Sarayı'nda üst katta Keşmirliler ve Afganlar, altta Buharalılar kalıyor.”⁵¹*

İki İsmail Hoca Sarayı: P.İ. Demezov'a göre onlardan birinde Buhara'ya kuru meyve ve fıstık getiren Andhoy, Meymene, Şibargan, Akçi vb.den gelen

⁴⁴ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101-102.

⁴⁵ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁴⁶ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 100.

⁴⁷ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁴⁸ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁴⁹ E.K. Meyendorf, a.g.e., s. 100.

⁵⁰ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁵¹ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

tüccarlar kalıyordu. Diğerinde ise Buharalılar bulunuyordu.⁵² İ.V. Vitkeviç'in bu kervansaraylarda kalanlarla ilgili verdiği bilgiler ise biraz farklılık arz etmektedir: *“Eski ve yeni iki İsmail Hoca sarayının ilkinde Türkmenler ve atlarıyla ve develeriyle gelen genel insanlar kalıyorlar, zira orada ahırlar oldukça ferahtır. İkincisinde Buharalı tüccarlar, üstünde de Nogaylar, kaçak Tatarlar kalıyorlar.”*⁵³

Filhane Sarayı: Burada Rusya'dan ve Türkistan'dan gelen mallar bulunuyordu.⁵⁴ Üstte firari ayakkabıcı Tatarlar, altta ise Taşkentliler ve Hokandlılar kalıyorlardı.⁵⁵

Receb Bek Divanbegi Sarayı: Buhara'da bulunduğu dönemde kendisi de burada kalan İ.V. Vitkeviç'in Recep Bek Divanbegi Sarayı hakkındaki tespitleri şöyledir:

*“Bu dört köşeli kerpiç bina tek kapılıdır ve ortasında avlu bulunur. Üç katı amfiteatr gibi biri diğerine girintili olarak kurulmuştur. Alt katta ahırlar ve birkaç oda vardır; ikinci katta ambarlar bulunur; üçüncü kat üç adım eni ve beş adım boyu olan canlı odaları barındırır. Odalarda tencere veya çaydanlık için küçük ocaklar bulunur. Burada aylık ödeme yapıyorlar: bir oda 2-4 tengedir, bir tenge 20 kopeyk gümüşe karşılık gelir. Ambar için 7-15; ahır için de itimat edilmeyen belirli bir meblağı ödüyorlar. Sarayın kalın balçıktan duvarlarının dışında alışveriş yapan küçük tüccarlar var. Sarayın çevresinde dışarıdan kısmen kulübeler yapıştıktı, kısmen de kapı veya iki kişinin yan yana geçemeyeceği derecede dar bir sokak bulunuyordu. Bütün saraylarda kapılar ve ahşap işleri müthiş kötüdür... Sarayın sahibi Receb Bek onu kiraya vererek senede 300 Buhara altın parası alıyor. Bu sarayda genellikle Andicanlılar, farklı yerlerden Türkistanlılar, bazen de Hiveliler kalıyorlar...”*⁵⁶

Kul Ata Sarayı: P.İ. Demezov'un notlarına göre burada Tatar işçiler yaşıyorlardı, aynı zamanda kilerlerinde Rus malları muhafaza ediliyordu.

Ayaz Sarayı: P.İ. Demezov'a göre 1834 yılında yeni inşa edilmiş bu kervansarayda Afgan ve Tatar işçiler kalıyorlardı.⁵⁷ İ.V. Vitkeviç ise onun hakkında daha detaylı bilgi veriyor:

“Receb Bek'ten daha büyük, fakat köhne ve epey dağılmış bir haldedir. Orada bizim firari Tatarlarımız, Afganlar, Heratlılar, Buharalı dövizciler gelip kalıyorlar... Ayaz Saray'ın mimarisi, bir iki tanesi hariç, diğerleri gibidir. Ne var ki, neredeyse sarayların hepsi çok veya az oranda yıkık oluyorlar ve genelde en köhne ve fena vaziyettedir. Meşhur Astarhanlı Ermeni Martin Yegorov Berhudarov da burada yaşıyor. Burada daha iyi

⁵² Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁵³ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁵⁴ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59.

⁵⁵ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁵⁶ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 99-100.

⁵⁷ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 59-60.

*yaşamının mümkün olduğundan dahi kuşku duymayarak zengin tüccarlar ve yüksek orun sahibi kişilerin yerleştiği böylesi bir kümeşte bizde kimse yaşamaya razı olmazdı...*⁵⁸

Şane Sarayı: P.İ. Demezov'a göre Buhara'daki en küçük kervansaray Şane (tarak) Sarayı idi. Burada tarak yapan Buharalı işçiler kalıyordu.

Domolla Şer Sarayı: Bu kervansarayda Buhara üretimi mallar bulunuyordu.⁵⁹ İ.V. Vitkeviç'e göre Barra ve Damolla Şer Sarayı'nda çay ticaretiyle uğraşan Hokandlılar ve Taşkentliler kalıyorlardı.⁶⁰ XX. yüzyıl başına ait tespitlere göre ise iki katlı Saray-i Damolla Şer 35 hücreden meydana geliyordu. Üst katta terzi ve ayakkabıcılar yer alıyordu, alt katı ise tüccarlar kiraliyordu. Tüccarlar arasında astragan derisi ve yün işiyle uğraşan meşhur Buharalı Yusufbay ve Kazakbay Mukumbayev'ler bulunuyordu. Onların her biri ikişer hücre kiralamıştı ve onları büro ve depo olarak kullanıyorlardı.⁶¹

Aklam Sarayı: 1835'ten kısa bir süre önce inşa edilmişti.

Eski Barra Sarayı: Burada sadece Hiveli tüccarlar ikamet ediyorlardı ve yalnızca çivit satılıyordu.⁶²

Tambaku Sarayı: İ.V. Vitkeviç bu kervansaray hakkında şu bilgileri veriyor:

*"Tambaku Sarayı adını orada tütün satılmasından alıyor. Buhara ülkesinde tütün her yerde ekiliyor, fakat Ruslarınki koku içindir, Karşı'ninkisi ise tütün içimi için daha çok tercih ediliyor. İlki burun adıyla meşhurdur. Sigara içmenin ve koklamanın kati olarak yasaklanmış olması oldukça tuhaftır, fakat açıktan tütün ve pipo satmak yasak değildir. Nerdeyse hepsi sigara içiyor, nefesi de çok fazla çekiyorlar, fakat tüm bunlar gizlecektir. Tambaku Sarayı Rus ahşap oteli gibi inşa edilmiştir. Her tarafı kapalıdır ve ışık sadece kapıdan girer. Odaları altından fazla değildir."*⁶³

İki Hoca Sarayı: İ.V. Vitkeviç'in bu kervansaraylar hakkındaki tespiti şöyledir:

*"İki Hoca Sarayı'nın işletmecileri de Hanın akrabalarıdır, onlardan biri şu anda Orenburg'da yaşıyor. Han bu sarayların kendisinin olduğunu ilan etti. Birinde sadece Hindistanlılar yaşıyor; o büyük, fakat çok köhne ve kötü vaziyettedir. Bu sarayın üst katında düz bir dam olması harikulaledir. Onlarca insan açık havada herhangi zamanda orada uyuyor..."*⁶⁴

Pahta Sarayı: İ.V. Vitkeviç'in bu kervansaray hakkında verdiği bilgiler şöyledir: "Pahta Saray pamuklu kâğıdın yeridir. Küçüktür ve temiz değildir. Her tarafı pamuk kâğıdı balyalarıyla doludur. Bu malı köylerden sakinlerinin

⁵⁸ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 100.

⁵⁹ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 60.

⁶⁰ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 101.

⁶¹ O.A. Suhareva, a.g.e., s. 57.

⁶² Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 60.

⁶³ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 100.

⁶⁴ Zapiski o Buharskom Hanstve..., s. 100.

kendileri getirmiyorlar, fakat komisyoncular köylere gidiyorlar, pazar olan günlerle kâğıdı satın alıyorlar ve buraya istifiyorlar.”⁶⁵

Üç Ürgenci Sarayı: İ.V. Vitkeviç’in tespitine göre:

“Üç Ürgençi veya Hiveli Saraylarının hepsinde göçebe halklar tarafından Buhara’da üretilenlere tercih edilen elbiseleri Buhara’ya getiren Hiveliler kalıyor. Aynı şekilde elma ve kış balığı da getiriyorlar. Orenburg’a göndermek için Buhara’da pamuk kâğıdı, kâğıt mendil, çay, boya, astragan kuzu kürkü vb. satın alıyorlar.”⁶⁶

Alâm Sarayı: Bu kervansarayda Buharalılar kalıyordu.⁶⁷ L.F. Kostenko’nun tespitine göre 1870 yılında Rusya’dan gelen Rus tüccarları mallarını burada istifiyorlardı.⁶⁸

N. Hanıkov’a göre yukarıda birçoğu belirtilen taş yapıli kervansaraylar dışında Buhara’da ahşap yapıli ve sadece mal satımı için kullanılan kervansaraylar da bulunmaktaydı:

“Ahşap olanlar ise şöyledir: 1) Ürgenci Sarayı, bunun dışındakiler tüccarlara barınmaları için değil, sadece mal satımı yeri olarak hizmet veriyorlar, onlar şöyle devam ediyor: 2) Berinc Sarayı, 3) Buzgunc Sarayı, burada kökboyası satılıyor, 4) Sargazi Çit basma kumaşı satışı içindir, 5) Camyai Zarlatta Sarayı parça kumaş ve kıyafet satışı içindir, 6), 7) ve 8) Tambaku Sarayı tütün satışı içindir, 9), 10) ve 11) Maiz Sarayı kurutulmuş meyve satışı içindir, 12) Alaca Saray Buhara yapımı pamuk satışı içindir, 13) Kauşması Sarayı gerek Rus derisinden Buhara’da yapılan, gerekse de Kazan’dan buraya getirilen çizme ve lastiklerin satışı içindir, 14) Cujud Sarayı boyalı ipeklerin satıldığı yerdir.”⁶⁹

Emir Nasrullah’ın iktidarı devrinde başkentte bulunan Rusların verdiği bilgiler çerçevesinde yukarıda bahsedilenler haricinde Buhara’da bulunan başka kayda değer kervansaraylar da mevcuttu. Mesela iki katı bulunan *Cennet-Mekani*⁷⁰ Sarayı, Kukeldaş Medresesi’nin yakınında yer almaktaydı. Bu kervansarayda 18’i birinci katta, 14’ü de ikinci katta olmak üzere toplam 32 hücre bulunuyordu. Alt kattaki hücreleri refah seviyesi daha fazla olan çay ve kumanya işiyle uğraşan ve yakında dükkânı bulunan tüccarlar kiraliyorlardı. Onlar kervansarayda rezerv mallarını tutuyorlardı ve orada toptan iş yapıyorlardı. Oradaki hücreler onlara aynı zamanda dinlenmek için hizmet ediyorlardı, burada namaz kılıyorlar, erkek arkadaşlarını misafir ediyorlardı. İkinci kat deri palto üreten ustalarla (pustinduz) doluydu. Birkaç hücrede gelen misafirler yaşıyorlardı. Alt kattaki hücrelerden birinde Sarayban kalı-

⁶⁵ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 101.

⁶⁶ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 101.

⁶⁷ *Zapiski o Buharskom Hanstve...*, s. 101.

⁶⁸ L.F. Kostenko, *a.g.e.*, s. 86.

⁶⁹ N. Hanıkov, *a.g.e.*, s. 88-89.

⁷⁰ Cennet-mekani Şah Murad’ın lakabıydı. Anlaşılan bu kervansaray ona aitti ve onun tarafından inşa edilmişti. O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 57.

yordu. O kervansarayın temizliğinden sorumluydu.⁷¹ Bu manada 1889 yılında Buhara'da bulunan Rus seyyahı Esper Uhtomskiy ilgi çekici bir şekilde Emirliğin başkentine gelen Rus tüccarlarının *kirli kervansaraylarda anti-hijyenik şartlarda kaldıklarından* dem vuruyordu.⁷²

60 hücreden oluşan iki katlı *Hakim-oyim Sarayı* daha büyüktü. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında bu kervansarayın üst katı Rus ticaret firmalarının ve bankaların Rus ve Ermeni kökenli mümessillerinin daireleri olarak hizmet veriyordu. İpek kumaş ve ipliği ithal eden Ferganalı tüccarlar da buradaki hücrelerden kiralyorlardı. Alt kattaki hücreleri Buharalı tüccarlar kiralyordu. Bu kervansarayda malların muhafaza edilmesi için ambarlar ve hangarlar bulunuyordu. Bu tip kervansarayların yanı sıra *Matati-tillo Sarayı* gibi fabrikatör bir tüccara ait olan kervansaraylar da vardı. Bu kervansaray sadece iki hücre ve ufak bir avludan müteşekkildi. Onun duvarlarının dışında kerpiç bir tümsek (sofa) bulunuyordu, burada yerli Yahudilerden on fabrikatör tüccar şahıs oturuyordu. Hücreleri kervansarayın sahibi kullanıyordu. Kervansarayın önünde sofada ticaret yapan tüccarlar geceleyin mallarını buraya koyuyorlardı. Bundan daha küçük ölçüde Buharalı sandıkçıların imalathane olarak kullandığı *Sandık Sarayı* gibi ufak kervansaray tipi yapılar da mevcuttu.⁷³ Buhara'da Rus firmalarının kendilerine ait kervansarayları vardı. Örneğin Moskovalı fabrikatör Emil Tsindel'in firmasının kervansarayı Avrupa mimarisi ile inşa edilmişti. İki katlı kervansarayın alt katında mağazalar bulunuyordu, üst katında ise firma sahibinin bürosu ve çalışanların kaldığı odalar vardı. Bu kervansaray Buharalılar arasında *Sindil Sarayı* adıyla meşhurdu.⁷⁴

Sonuç

Türk dünyasında X. yüzyıldan başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar ticari hayatın işleyişinde vazgeçilmez unsurlardan biri olan kervansaraylar Emirlik dönemi Buhara şehrinin mimarisinde önemli ölçüde kendini göstermiştir. XIX. yüzyılda Buhara'da kervansarayların sayısının belirgin bir şekilde artması, şehrin başta Rusya olmak üzere Türkistan'ın uzak ülke ve bölgelerle yapılan ticaretinde ağırlığının önemli ölçüde arttığını ortaya koymaktadır. Rus kaynaklarının verdiği bilgilerden XIX. yüzyıl Buhara kervansaraylarının adlarını ve mimari durumlarını tespit etmek mümkündür. Bir avlunun etrafına kare şeklinde yayılan iki katlı, genellikle altta ambar ve dükkânlar, üstte de hücre denilen odaların bulunduğu yapılardan ibaret olan kervansarayların uzak bölgelerden ticari mallarla gelen tüccarların hem barınağı hem de toptan satış yaptıkları mekânları olarak hizmet gördükleri anlaşılmaktadır. Aynı zamanda sarraf, hekim gibi hizmet erbaplarının da iş gördükleri mekânlar kervansaray odaları olmuştur. Hazine, vakıf ve şahıs malı olarak kervansarayların işletmesinin belirli kurallara bağlandığını ifade etmek mümkündür.

⁷¹ O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 57.

⁷² Esper Uhtomskiy, *Ot Kalmitskoy Stepi do Buharı*, S. Peterburg 1891, s. 202.

⁷³ O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 58-59.

⁷⁴ O.A. Suhareva, *a.g.e.*, s. 60.

Buhara kervansaraylarının her biri ayrı milletlerden gelen tacirlerin ve onların kabilelerinin barınağı ve mallarını muhafaza ettikleri yerler olarak (örneğin Nogay Sarayı'nda genellikle Tatarlar kalmaktaydı) ön plana çıkmıştır. Kervansarayların onlarda yapılan ticaret kollarına göre uzmanlaştığı da (örneğin Tambaku Sarayı'nda başlıca olarak tütün ticareti yapılmaktaydı) anlaşılmaktadır. Sonuç olarak XX. yüzyılın başlarında sayıları 60'ın üzerine çıkan Buhara kervansarayları Rusya, Çin, Hindistan, Afganistan, İran, Hive ve Hokand gibi farklı ülkelerden gelen tacirlerin kabilelerine ev sahipliği yapmıştır. Üstelik Buhara kervansaraylarından bazıları Rusya'dan gelen Tatarlar ve bazı Hindistanlıların daimi konutları haline dönüşmüştür.

Kaynaklar

Abu Bakr Muhammad İbn Dja'far an-Narşahi: *İstoriya Buharı, Ta'rîh-i Buhârâ. İstoriya Buhârî*, Per. Ş.S. Kamoliddin, SMIA-SIA, Taşkent 2011.

AKALIN, Şebnem: "Kervansaray", *DİA*, Cilt: 25, s. 299-302.

EFREMOV, F.S.: *Stranstvovanie Filippa Efremova v Kirgizskoy Stepi, Buharii, Hive, Persii, Tibete i İndii i Vozvraşçenie ego Ottuda Çerez Angliyu i Rossiiyu*, 3-*v* Vnov Pereizd., İsp. i Umnoj. İzd. Pod. Red. Magistra Petra Kondireva, Kazan 1811.

HANIKOV, N.: *Opisanie Buharskogo Hanstva*, Sankt-Peterburg 1843.

HUART, C.L.: "Kervan", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1977.

İVANOV, P.P.: *Oçerki Po İstorii Sredney Azii (XVI - Seredina XIX v.)*, İzd. Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1958.

KOÇ, Dinçer: "Bir Rus Esirinin Gözüyle Danyal Biy Atalık Devrinde Buhara Hanlığı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 234, İstanbul 2018.

KOÇ, Dinçer: "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 237, İstanbul 2018.

KOSTENKO, L.F.: *Puteşestvie v Buharu Pusskoy Missii v 1870 Godu s Marşrutom ot Taşkenta do Buharı*, S. Peterburg 1871.

KÖSE, Kürşad: *İngiliz Seyyah Alexander Burnes'e Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Buhara Hanlığı*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2017.

MEYENDORF, E.K.: *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, Predisl. N.A. Halfina, Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva "Nauka", Moskva 1975.

MİHALEVA, G.A.: *Torgovye Posolskie Svjazi Rossii so Sredneaziatskimi Hanstvami çerez Orenburg (Vtoraya Polovina XVIII - Pervaya Polovina XIX v.)*, İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, Taşkent 1982.

MİHALEVA, G.A.: *Uzbekistan v XVIII. Pervoy Polovine XIX Veka Remeslo, Torgovlya i Poşlini*, İzdatelstvo "FAN" Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, Taşkent 1991.

REMPEL, L.İ.: *Dalekoe -Stranitsı Jizni, Bitı, Stroitelnoy Dela, Remesla i İskusstva Staroy Buharı- i Blizkoe*, İzdatelstva Literaturi i İskusstva İmeni Gafura Gulama, Taşkent 1981.

"Russkie v Buhare v 1820 g. (zapiski oçevidtsa)", *Orenburgskie Vedomosti*, 1870.

SCHUYLER, Eugene: *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyhat Notları*, Çev. Firdevs Çetin - Halil Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2007.

SUHAREVA, O.A.: *Buhara XIX-Naçalo XX v. (Pozdnefeodalnyy Gorod i Ego Naseleynie)*, İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskva 1966.

UHTOMSKİY, Esper: *Ot Kalmitskoy Stepi do Buharı*, S. Peterburg 1891.

ÜREKLİ, Muzaffer - ÜREKLİ, Fatma: "İpek Yolu'nda Taş-Rabât Kervansarayı", *İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan*, 2. Baskı, TDAV Yay., İstanbul 2015.

VAMBERİ, Arminiy: *Puteşestvie po Sredney Azii*, İzdatelstvo Vostoçnaya Literatura, Moskva 2003.

Zapiski o Buharskom Hanstve (Otçeti P. İ. Demezona i İ.V. Vitkeviça), Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi İzdatelstva, "Nauka" 1983, s. 58.